

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri: sınımalar

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri arasında xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan sınımalar əsas yer tutur. İnsanlar ilkin - ibtidai təfəkkür çağlarından qarşılaşdıqları əksər məsələlərin mahiyyətinə dair həm düzgün sual verməkdə, həm də cavab tapmaqda və nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkmişlər. Onlar həyatdakı ziddiyyət və maneələrin səbəblərini möcüzəli görünən təbiətdə axtarmış, ayrı-ayrı hadisə və nəsnələr arasındakı, hətta azacıq, cüzi oxşarlığa, bənzərliyə müəyyən daxili bağlılığın və əlaqənin nişanəsi kimi baxmışlar. İbtidai insanın özünü asılı saydığı mürəkkəb təbiət aləminə təsir etmək cəhdi, bununla da uğur qazanmaq, xəta-bələdan, xəstəlik, achiq, ölüm kimi hallardan uzaq olmaq və arzu-istəyə qovuşmaq meyli sınımaların yaranıb yayılmasına səbəb olmuşdur.

Bəhlul Abdulla yazır: "Labüd sosial irəliləyiş, cəmiyyətdə gədən sivil əvəzlənmə, dəyişikliklər ona gətirib çıxarmışdır ki, bir vaxt xüsusi məna daşıyan, mifoloji-semantik yüklü olan bəzi söz, ifadələr və deyimlər zaman ötdükcə öz əvvəlki məzmununu qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bununla belə, həmin söz, ifadə və deyimlərdəki məna, çalarlar şəklində olsa da, ilkin izlərini və əlamətlərini təsvürlərdə qoruya bilməmişdir ki, bu da sonralar etiqaada, nəhayət, sınımaya çevrilmişdir. Həm də sınımalar, ibtidai təxəyyüllə bağlı olduqlarından, onların məzmunlarının tərkibində mifoloji elementlər kontekst olaraq çıxış edir. Məsələn, bir kimsə asqıranda və səbir gətirəndə, ona "sağlam olsun", "xeyir olsun" deyirlər. Niyə belə deyilmiş və bu vaxt, ani də olsa, görülən işə fasilə verməyə, əgər kimsə bir yerə gedirsə, yol üstədirsə ayaq saxlamağa səy etmişdir? Bu sualın cavabını mifoloji görüşlərdə axtarmaq gərəkdir".

Əsatirə görə, qədim zamanlarda insanlar düşüncələr ki, cin, şeytan, iblis, yaxud digər şər qüvvələr onların özlərinin içində və daxiliində yaşayır. Onları bədyaramaz əməllərə, dava və müharibələrə çəkən də elə bu şər qüvvələrdir. Odur ki, asqırmaya şər qüvvələrin daxildən bayıra çıxması kimi baxılmış və zənn edilmişdir ki, səbir gətirən kimsə hər cür xəbis amillərdən xilas olur. Əks halda, şər qüvvələri əzmək və şikəst etmək təhlükəsi yaranır. Bunun müqabilində isə şər qüvvələr qəzəblənib, həmin adama daha artıq zərər yetirər. Odur ki, bu vaxt "xeyir olsun" da deyilir.

B.Abdullanın fikrincə, xalq inam və etiqaadlarında təbiətdəki varlıqlara, xüsusən də, bitki və heyvanlara münasibət çoxçeşidli olmuşdur. Bunların bəzilərinə uğur və xeyir gətirən hal kimi baxılmış, bəziləri isə zərər və şər rəmzinə çevrilmişdir. Məsələn, ovçuluqla məşğul olanların tə-

səvvüründə belə bir etiqaad stəbilleşmişdir ki, ovçunun qarşısına dovşan çıxarsa, onu uğursuz olar. Əvvəllər yalnız ovçuluğa aid olan bu etiqaad zaman keçdikcə sınımaya çevrilmişdir.

Dolanacaqlarının əsasını ov təşkil edən insanlar hər vasitə ilə silahlarını təkmilləşdirməyə səy etmişlər və nəhayət, dovşan kimi itiqaçan heyvanları ovlamaq onlar üçün çətin olmamışdır. İnsanlar, belə zənn etmişlər ki, onlara ziyan və zərər toxunduracaq fəna qüvvələr daha çox dovşan cildində olur. Doğrudan da, "Qızıl qoç" adlı Azərbaycan nağılında düşükləri çıxılmazlıqdan qurtarmaq üçün keçəlin yalvarışlarına cavab olaraq, dərviş deyir: "Ey keçəl, sən ki, belə yalvarırsan, onda mən deyim, sən yadında saxla: səhər sübh tezdən durub atlara minib gedərsiniz. Qabağınızda əvvəlcə bir dovşan çıxacaq. Bu dovşan o qədər o üzə-bu üzə tullanıb, oynayacaq ki, sizin xoşunuza gələcək. Ürəyinizdən keçəcək ki, onu tutasınız. Nəbədə ona yaxın gedərsiniz, dovşan başdan-ayağacan tilsimlidir, sizi tilsimə salar".

Dovşana belə bir münasibətin nəticəsidir ki, indinin özündə də boylu və hamilə olan ev-əşiyyə, heyət-bacaya istər ovlanmış, istərsə də diri halda dovşan gətirilmir. Yoxsa doğulacaq uşaq mırıq olar. Sözsüz ki, bu deyilən cəhət, bilavasitə miflə bağlıdır. Bir mifdə deyilir ki, dünyanın başlanğıc vaxtında Ayın batması ilə kainatın dağılacağı və adamların məhv olacağı xəbərini dovşan aləmə car çəkir. Bundan acıqlanan Ay dovşanı necə vursursa, onun üst dodağı çatlayır. Odur ki, dovşan bu heyfni adamlardan alır. Doğulacaq uşaqları mırıq edir. Bu üzdən də, qadın boylu olanda, ev-əşiyyə dovşan gətirilir.

Yaxud başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: "Kəsilməmiş saç tapdayanın başı ağrıyır". Bu sınaq çox əski görüş və etiqaadlarla əlaqədardır və dünya xalqlarının əksəriyyətinin məişətində özünü göstərməkdədir.

Saçın insanın həyatını, ömrünü təmin edən, hətta öləndən sonra da onu dirildən vasitələrdən biri olmasına dair miflər çoxdur.

Qədim əyyamlarda öləninin yaxın kimsələri saçlarını yolub, meyitin üstünə qoyurmuşlar. Bu hal skiflərin və Qədim Qafqaz xalqlarının məişətində də müşahidə

olunmuşdur. Azərbaycanda da meyit üstə saçyolma adəti var və bunu, əsasən, öləninin qadın qohumları ağı deyə-deyə və şivən qopara-qopara edirlər. Bu adətin izləri özünü xalq ədəbiyyatı nümunələrində və yas mərasimlərində söylənilən ağı mətnlərində də qorunmuşdur.

Dünyanın bir çox xalqlarında saçla bağlı belə bir etiqaad da var ki, guya bütün bədxah və mifik qüvvələrin sehr etmək bacarığı onların saçları ilə bağlıdır. Bunların saçının kəsilməsi isə onları magik gücdən məhrum etmək deməkdir.

Saçın vaxtsız qırılması, yaxud kəsilməsi ömrün azalması kimi düşünlümdür. Elə dilimizdə indi də işlədilən "saçı kəsilməmiş", "saçın kəsilsin" qarğışları bu əski mifik görüşlərlə əlaqədardır. Qam-şamanların uzun saç saxlamaları da, olsun ki, bu etiqaada inamın əlamətidir.

Əski mifik təsəvvürə görə, başağrısı da guya saç ruhunun narahat edilməsi ilə bağlıdır. Bu narahatlığa səbəb isə saçın tez yuyulması, daranması və qırılmasıdır. Herodotun verdiyi xəbərə görə, İran hökmdarı ildə bir kərə anadan olduğu gündə başını yuyurmuş.

Azərbaycanda da uşağın ilk saçını onun bir yaşı tamam olanda qırxdırılmış və xüsusi ailə töreni ilə qeyd edilmişdir. Uşaq bir yaşına qədər xəstə olduqda, valideynləri onun sağalması üçün ilk saçını ağırlığında pul nəzir demişlər. Əlbəttə, bu məsələ, əslində, saç ruhunu razı salmaq və bununla da, xəstəliyi qovmaq və uzaqlaşdırmaq təsəvvürü daşımışdır. İnam görə, saç qırxdırılarkən, onu tapdamaq və ətrafa səpmək olmaz. Əks halda saç ruhları acıqlana bilər. Bütün bu söylənilənlər "kəsilməmiş saç tapdayanın başı ağrıyır" sınıamasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xalqın etnogenezini öyrənmək baxımından da, sınımalar maraq doğurur. Azərbaycanda "sağ əlin başıma" ifadəsi tez-tez deyilir və eşidilir. Bu, əsasən işində və əməlinə uğur qazanmış adama müraciətlə söylənir. Sual oluna bilər ki, bəs niyə "sol" əl yox, sağ əl? Məsələnin mahiyyətinin kökü çox-çox əski çağlara, "sol" və "sağ"la bağlı inamlara gedib çıxır. Dildə indi də işlənən "sol gözün səyrisə bəd, sağ gözün səyrisə şad xəbər eşidərsən", "sol əlin içi qaşınsa, borclu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

olursan, sağ əlin içi qaşınsa, qazanca çatarsan", "hamilə qadın oturduğu yerdən qalxıb, əvvəlcə sol ayağının qabağına atsa qızı, sağ ayağının qabağına atsa oğlu olar", "Bir adamın sol qulağı cingildəsə, haradasa onun zərərinə, sağ qulağı cingildəsə, xeyrinə danışırlar".

B.Abdulla sonra yazır: "Bu kimi sınımalar da həm mifoloji, həm də tarixi-semantik əsaslara bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da İç Oğuzlar Bozok, Dış Oğuzlar isə Ucok adlanırlar. Əsatirə görə, Bozoklar Oğuzun göylər aləmindən gələn qadınından doğulan oğlanları Gün xan, Ay xan və Ulduz xanın nəslindən, Ucoklar isə Oğuzun ağacın koğuşundan tapıb evləndiyi qadınından doğulan oğlanları Göy xan, Dağ xan və Dəniz xanın nəslindəndir. Səməvi qadından olan övladlar daha üstün tutulmuş, daha hörmətli və nüfuzlu sayılmışlar. Məhz buna görə də Oğuz onları sağ yanında oturdarmış".

Bu ənənənin davamı "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında da açıq-aydın görünür. Dastandan bəlli olur ki, şücaətli, igid, qəhrəman və nüfuzlu adam həmişə hökmdarın, tayfa başçısının sağında oturur. Məsələn, abidənin üçüncü boyunda oxuyuruq: "...bazərganlar gəldilər. Baş endirib, salam verdilər. Gördülər kim, ol yigit kim baş kəsübdür, qan dökübdür, Bayburə bəgin sa-

ğında oturur". Bu məsələ dördüncü boyda bir qədər də qabarıq şəkildədir. Salur Qazanın "oğlu Uruz qarşısında yay balınca söykenib durardı. Sağ yanında qaradaş Qaragünə oturmuşdu. Sol yanında dayısı Aruz oturmuşdu.

Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü, soluna baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlanlığını - Uruzu gördü. Əlini əlinə çaldı, ağladı. Uruz bunun səbəbini soruşduqda, Qazan deyir:

- Sağım ələ baqduğumda, qaradaşım Qaragünəyi gördüm. Baş kəsübdür, qan dökübdür. Cöldi alubdur, ad qazanıbdır. Solum ələ baqduğumda, dayım Aruzı gördüm. Baş kəsübdür, qan dökübdür. Cöldi alubdur, ad qazanubdur. Qarşım ələ baqduğumda səni gördüm. On altı yaş yaşladın. Bir gün ola, düşəm ölüm, sən qalasan - yay çəkmədən, ox atmadın, baş kəsmədən, qan dökmədən. Qanlı Oğuz içində cöldi almadın".

Ümumiyyətlə, bu abidədə Oğuz bəylərinin oturma yerləri həmişə dəqiq bildirilir. Üçüncü boyda Bamsı Beyrəyin Salur Qazana müraciətlə dediyi sözlər sırasında bunu aydın görmək olur: "Sağda oturan sağ bəglər! Sol qolda oturan bəglər! Eşikdəki inaq! Dibdə oturan xas bəglər! Qutlu olsun dövlətiniz!"

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru